

М. О. Нестеренко

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри практичної психології
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

М. В. Коваленко

кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри педагогіки,
методики та менеджменту освіти
Українська інженерно-педагогічна академія

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬСЯ В ДИСТАНТНИХ СІМ'ЯХ

У статті розглядаються психологічні особливості соціалізації підлітків із дистантних сімей, що пов'язуються з батьківською (материнською) депривацією. Акцентовано увагу на психологічних ознаках дистантної сім'ї та її типах. Визначено основні психологічні проблеми підлітків із дистантних сімей. Зазначено, що депривуючими чинниками розвитку особистості дитини є тривала відсутність одного (чи обох) батьків, порушення змісту повноцінного функціонування родини, непослідовний стиль батьківського виховання.

Ключові слова: дистантна сім'я, деприваційні умови, соціалізація, дитячо-батьківські стосунки, особистість підлітка.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві в епоху префігуративної культури (М. Мід), трансформацій у політичних, економічних і соціальних умовах життя загострюються протиріччя у життєдіяльності та функціонуванні сім'ї, що негативно позначається на дитячо-батьківських стосунках і процесі соціалізації дітей. Особливо відчутний кризовий стан родини та шлюбу як соціального інституту в житті проблемних сімей. До таких сімей належать дистантні, або «розірвані сім'ї» [13, с. 80], в яких тривалий час один із батьків (чи обоє) відсутній через специфіку професії, трудову міграцію або особливі умови (лікування, ув'язнення). Це призводить до порушення та зниження цінності внутрішньосімейних зв'язків, неспроможності реалізувати виховну функцію, відчуження між дітьми та батьками через часову, просторову дистанції. Як наслідок, у дітей із дистантних сімей виникають соціалізаційні труднощі. Дистантні сім'ї, значну частину яких утворюють родини трудових мігрантів, є соціокультурним явищем, досить поширеним у сучасній Україні. Особливо уваги потребують підлітки з дистантних сімей, які досить часто залишаються без батьківського піклування, тобто виховання яких відбувається в деприваційних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні проблемні аспекти соціалізації дітей із дистантних сімей, які виховуються в умовах батьківської депривації, відображені в наукових працях, що стосуються визначення самого поняття «дистантна сім'я» та пов'язаних із ним явищ

(О.О. Карабанова, Н.І. Куб'як, Ф.А. Мустаєва, Д.І. Пенішкевич, Я.М. Раєвська, У.Я. Тарновська-Яковець, В.С. Торохтій, І.М. Трубавіна, В.М. Целуйко та ін.); причин зростання дистантних сімей і наслідків розриву дитячо-батьківських стосунків, у результаті чого діти залишаються без батьківського піклування протягом тривалого часу (О.Є. Блінова, Дж. Боулбі, Л.В. Боярин, О.В. Двіжона, І.Р. Крупник, Й. Лангмейєр, Г.М. Прихожан, Я.М. Раєвська, В.О. Рудь і ін.); типології дистантних сімей (Д.І. Пенішкевич, Я.М. Раєвська); розкриття соціально-педагогічних питань життєдіяльності дистантної сім'ї (Н.І. Гордієнко, Н.І. Куб'як, К.Б. Левченко, І.М. Трубавіна та ін.). На особливості емоційно-почуттєвої сфери, особистості та самосвідомості дітей і підлітків із дистантних сімей вказують О.В. Двіжона, Я.М. Раєвська, Г.Л. Цинцарь. Також зустрічаються праці, які вивчають уявлення про дитячо-батьківські стосунки у підлітків із сімей трудових мігрантів (З.Г. Николаєва, В.О. Рудь). Вплив батьківської депривації на розвиток особистості підлітків проаналізував І.Р. Крупник. Запобігання виникненню соціально дезадаптованої поведінки у підлітків із дистантних сімей та соціально-психологічній роботі з ними присвячені праці Л.В. Боярин, Н.І. Куб'як, К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної, М.І. Тютюнник. Проте, незважаючи на наявну низку досліджень, проблеми, з якими зустрічаються підлітки з дистантних сімей, залишаються маловивченими.

Мета статті – на основі теоретичного аналізу літератури з проблеми соціалізації особистості з'ясувати особливості соціалізації підлітків із дистантних сімей.

Виклад основного матеріалу. Проблематику дистантних сімей і процес соціалізації підлітків із дистантних сімей порівняно нещодавно почали досліджувати у психології. У.Я. Тарновська-Яковець дистантною називає повну сім'ю з дітьми, в якій один із батьків тривалий час відсутній через особливості професійної діяльності або вимушеної трудової міграції з метою забезпечення добробуту родини, в результаті чого він часто перериває безпосередні контакти з дітьми та вимушено обмежує свою роль як агента соціалізації просторово віддаленим «значимим іншим» (за термінологією Дж. Міда) [14, с. 7]. Авторка вважає такі сім'ї сім'ями з дистантним батьківством і підкреслює неефективність виховного потенціалу, оскільки присутність батька епізодична, викликає тимчасові нормативно-рольові трансформації в родині, яка не впливає на систему виховання дітей і зводиться до позиції гостя, батьківська виховна позиція часто суперечить виховній позиції матері. Як правило, у таких родинах встановлюється непослідовний стиль батьківського виховання з перевагою попереджувально-опікуючих відносин, що є передумовою формування у дитини інфантильно-залежного типу особистості.

У.Я. Тарновська-Яковець у своєму дослідженні виявила особливості соціалізації дітей із дистантних сімей, що полягають у нестійкому, дрейфуючому характері. Подібність соціалізаційної моделі дистантної сім'ї та неповної в період тривалої відсутності члена родини та подібність моделі дистантної сім'ї та повної в період повернення члена родини із тривалих відраджень. При цьому важливо, щоб родина функціонувала як відкрита система, що постійно розвивається. Визначальним фактором сімейної соціалізації виступає батьківство, що утворює складну динамічну структуру та містить у собі батьківські цінності, установки та очікування, батьківське ставлення, батьківські почуття, батьківські позиції, батьківську відповідальність і стиль сімейного виховання [14, с. 7–8].

І.М. Трубавіна вважає дистантною сім'ю, члени якої перебувають із різних причин на відстані один від одного (професія, ув'язнення, лікування, неспроможність утримувати родину та передача дітей тимчасово в інтернат). На думку вченої, головними проблемами таких сімей є епізодичність виховних впливів на дітей, брак сімейних стосунків, що призводить до емоційного відчуження між батьками та дітьми, непорозуміння дітей з мікросередовищем, неузгодженість поглядів батьків на виховання дітей. Авторка схиляється до зарахування такого типу сім'ї до неблагополучних [5, с. 35].

В.С. Торохтій характеризує дистантну сім'ю за особливими умовами її життя (сім'ї військово-службовців чи сім'ї трудових мігрантів), в яких

спільне життя перебуває під впливом частих і тривалих розлук. До таких сімей автор відносить родини моряків, будівельників, військовослужбовців, артистів, спортсменів [15].

Дистантну сім'ю трудових мігрантів, на думку О.Є. Блинової, слід розглядати як сім'ю, що перебуває у складних життєвих обставинах, переживає кризу. За класифікацією життєвих криз, яка запропонована П.П. Горностаєм, трудову міграцію авторка пропонує визначати як кризу значущих стосунків, оскільки відбувається вимушена розлука із близькими людьми, та кризу самореалізації, тобто неможливість нормальної, звичної або такої, що планується, самореалізації людини [1].

Проблема визначення поняття «дистантна сім'я» у психології порушувалась у дослідженні А.Л. Цинцарь [16]. Дистантна сім'я розглядається автором як сім'я, в якій один із батьків довгостроково відсутній через трудову діяльність з метою підвищення добробуту родини, яку виконує в іншому місті (або країні), в результаті чого контакти з дітьми відрізняються нерегулярністю та дистантністю (опосередковане спілкування за допомогою засобів зв'язку), що, своєю чергою, призводить до виникнення своєрідних дитячо-батьківських стосунків, які впливають на процес формування самосвідомості в підлітковому віці. Авторка вважає дистантну сім'ю повною, з дітьми. Значну частину таких сімей утворюють сім'ї трудових мігрантів. А.Л. Цинцарь доходить висновку, що в умовах дистантної сім'ї у зв'язку з відсутністю безпосередньої взаємодії й спілкування з батьками процес соціалізації підлітків має певні труднощі.

Було встановлено, що у підлітків із дистантних сімей може формуватися занадто раннє, надмірне прагнення до автономії, незалежності від батьків, самостійності, що, своєю чергою, може призвести до деформації дитячо-батьківських стосунків, відторгнення від родини й суспільних норм. Вчена виявила відмінності між самосвідомістю підлітків із дистантних сімей та їхніми однолітками зі звичних родин. У підлітків із дистантних сімей, з одного боку, менш розвинена самоповага, самоприйняття, знижена мотивація до успіху. З іншого боку, вони більш незалежні, у них більш розвинене самокерівництво та саморозуміння.

Можна припустити, що така висока самооцінка самостійності у підлітків із дистантних сімей пов'язана зі зміною структури сім'ї та перерозподілом функціонально-рольових обов'язків в умовах відсутності одного з батьків, що сприяє виникненню стресової для дитини ситуації. Саме стресова ситуація стимулює підлітків до прояву більшої самостійності, до усвідомлення необхідності прийняти відповідальність за себе, за інших членів родини, що прискорює процес дорослішання [16, с. 180].

У дистантних сім'ях дітям бракує психологічного комфорту та емоційної підтримки, почуття безпеки, цінності та значущості свого Я, спілкування з близькими людьми, їм не вистачає батьківського тепла та любові, що є сильним стресовим чинником і може стати причиною нервово-психічних розладів та формування неадекватної самооцінки у підлітків.

А.Л. Цинцарь переконана, що підлітки з дистантних сімей, загалом, стикаються з тими ж проблемами, що й їхні однолітки зі звичайних сімей: складності процесу соціалізації особистості, проблеми з навчанням, побудови взаємин з протилежною статтю, психологічні конфлікти та труднощі тощо. Але через відсутність батьків у них виникають додаткові проблеми: переживання за батьків, неспокій, самотність, страх, надмірні намагання самоствердитися. Нерідко це проявляється у девіантній поведінці, конфліктах.

Як зазначають дослідники І.М. Трубавіна, К.Б. Левченко, І.І. Цушка, з від'їздом батьків за кордон змінюється соціальне оточення дитини, звички та цінності. До від'їзду батьків для підлітка було найважливішим становище батьків у суспільстві, місце проживання родини, успішність у навчанні. Після від'їзду батьків система цінностей дитини змінюється, зокрема стають більш важливими модний одяг, можливість «красиво» жити, поїздки за кордон. Успішності навчання майже не надається значення, тому у багатьох учнів після від'їзду батьків значно погіршується успішність у навчанні [9, с. 17].

На думку Й. Лангмейера, З. Матейчека, в родині кожний окремий член виконує природним образом певну роль і задовольняє життєві потреби дитини: фізичні, емоційні, інтелектуальні, моральні. Якщо в родині постійно відсутній основний член, то виникає загроза депривації для дитини, оскільки не завжди можна замінити роль, яку такий член родини мусить виконувати стосовно дитини та всіх інших членів сім'ї [8, с. 146].

У своєму дослідженні Я.М. Раєвська дистантну сім'ю розглядає як таку сім'ю, що характеризується особливими умовами життя, пов'язаного з перебуванням одного (чи обох) батьків за межами країни. Вчена переконана в тому, що дистантна сім'я – це один із типів неповної сім'ї, в якій юридично наявні стосунки двох батьків, але один із них через різні причини (заробітчанство, конфлікти в сім'ї тощо) досить тривалий час відсутній і здійснює спілкування опосередковано (через листування, по телефону, за допомогою соціальних мереж) чи під час короткочасних зустрічей тощо [12].

Я.М. Раєвська стверджує, що причини утворення дистантних сімей слід шукати в усій палітрі відносин людини із зовнішнім середовищем як соціальної істоти, в тому, що є змістом соціального буття людини в усіх його складностях та супереч-

ностях. Загалом можна відзначити, що соціальні відносини, в яких особистість почувається нерівною з іншими, завжди характеризуються протестуючою поведінкою. Однією з причин утворення дистантних сімей є соціально-економічна, а саме необхідність фінансового забезпечення функціонування сім'ї, створення умов для одержання належної освіти, надання з боку батьків переваги платним послугам, з одного боку, та неможливість забезпечити сімейні потреби в країні – з іншого, вимагають від батьків пошуку роботи з належною оплатою за межами країни. Наступною причиною утворення дистантних сімей є соціально-психологічна, яка детермінується міжособистісними стосунками в родині, в тому числі конфліктами в сім'ях, між родичами, знайомими. Ще одна причина проявляється в інтенсивності трудових міграційних поїздок розлучених, котрі стикаються з проблемою утримання дитини без допомоги другого із батьків. Особливо це стосується мігрантів-жінок [11, с. 281–282].

Типовою реакцією на відсутність батьків, материнську та батьківську депривацію, повноцінного сімейного спілкування стають складність процесу соціалізації особистості, розлади й перепади настрою, закомплексованість, несформованість Я-образу, ґендерної ідентичності, домінування залежності в поведінці, імпульсивність, що нерідко проявляється у девіантній поведінці, конфліктах. Найвагомішою є проблема дефіциту спілкування з батьками, їхньої підтримки та захисту, що впливає на загальний стан самопочуття підлітків, викликає погіршення настрою, стану загального самопочуття, підвищений рівень тривожності, агресивності, схильність до конфліктної поведінки як у шкільному колективі з однолітками та учителями, так і в сімейному середовищі.

Я.М. Раєвська довела, що внаслідок тривалої відсутності одного з батьків виникають відхилення в емоційній сфері підлітків, які негативно позначаються на їхній поведінці. За ступенем емоційного реагування на розлуку з одним із батьків підлітки з дистантних сімей були розподілені автором на: тривожних, адаптованих; агресивно-тривожних, дезадапованих; ворожо-тривожних, дезадапованих; агресивно-ворожих, дезадапованих; не мають відхилень [12].

До проблеми особливостей життєвих труднощів у процесі соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпаття зверталася В.О. Рюль. Вчена виявила, що діти українських трудових мігрантів мають власну систему ціннісних диспозицій (смислів) щодо розуміння життєвих особистих та сімейних труднощів і способів їх долання. Для більшості підлітків характерні загальний негативний психологічний фон і бажання вирішувати певні проблеми. Однак їхні вимоги носять дещо агресивний характер, вони живуть насиченим

життям і прагнуть позбутися того, що їх пригноблює. Підліткам з дистантних сімей характерне формування якостей індивідуалістської спрямованості, має місце девальвація цінностей, пов'язаних з трудовою діяльністю [13, с. 110].

Інша проблема полягає в тому, що тривала відсутність когось із батьків часто стає причиною порушення принципу єдності вимог у спільній виховній діяльності. У дистантних сім'ях часто батьки неузгоджують очікування, вимоги до дитини, надають різну міру автономії тощо.

З точки зору ґендерного розвитку підлітків необхідно виділити порушення ґендерної ідентифікації. За відсутності одного з батьків дитина залишається без еталона близького дорослого для наслідування ґендерних ролей, що ускладнює процес її розвитку як представника певної статі. У звичайних сім'ях діти ґендерно ідентифікуються з батьками або близьким дорослим, родичами; коли батьки або один із них відсутній більш активно відбувається ідентифікація зі своїми однолітками. Згідно з дослідженнями Г.В. Католик та А.Л. Підсаднюк, у більшості хлопців, у яких відсутній батько, та у дівчат, у яких відсутня мати, ґендерна ідентифікація не досить розвинута [5, с. 31–33]. Г.В. Католик вважає, що теперішні трудові мігранти мають специфічний батьківський сценарій, оскільки до ясел їх віддавали ще немовлятами, і в принципі їх можна вважати за ступенем психотравматизації покинутими дітьми. Є вірогідність того, що як і сироти, котрі, ставши дорослими, вже самі залишають своїх дітей без батьківського піклування, так і діти трудових мігрантів, реалізуючи батьківський сценарій, покинуть уже своїх дітей, мотивуючи це матеріальними труднощами. У результаті відсутності батьків обмежуються можливості засвоєння ґендерних ролей, що негативно впливає на процес ґендерної соціалізації підлітків.

Аналіз життєвої ситуації, що складається в сім'ях трудових мігрантів, здійснила Д.І. Пенішкевич. Однією з основних проблем, пов'язаних з трудовою міграцією, є розрив родинних стосунків, у результаті чого діти залишаються без батьківського піклування протягом тривалого часу. Автор відповідно до життєдіяльності дистантних сімей умовно поділяє їх на декілька категорій: 1) сім'ї, де є взаєморозуміння (кожен з батьків виконує відведену йому роль, а один із них заробляє гроші на навчання дітей, будівництво житла, відкриття власного бізнесу тощо; такі сім'ї не можна назвати неблагополучними, соціальний захист зводиться до надання їм соціально-педагогічної допомоги інформативного характеру); 2) неблагополучні дистантні сім'ї (з дітьми вдома залишається один із батьків, частіше чоловік; неможливість поєднання в таких умовах виконання ролі матері й батька; виникнення в членів сім'ї спочатку стресу,

а з часом і депресії; нерідко втрата роботи через необхідність догляду за дитиною; вирішення потреби в матеріальних коштах за рахунок заробітку мігранта; зловживання алкоголем та бездоглядність дитини); 3) обидва батьки тривалий час перебувають на заробітках за кордоном (дитина, як правило, залишається під опікою бабусі, дідуся, далеких родичів, сусідів, друзів тощо; наслідок цього – дезадаптація та соціальна незахищеність дитини) [10].

Аналізуючи причини дисгармонійного виховання в дистантних сім'ях, Л.Б. Боярин звертає особливу увагу на інверсію ієрархії, яка може відбуватися внаслідок активного втручання в процес виховання бабусь і дідусів. Фактично в такій ситуації має місце змішування соціальних ролей, що призводить до плутанини у взаєминах. З одного боку, дитина має підкорятися мамі, з іншого боку, місце матері (батька) займає бабуся, оскільки мама в дистантній родині часто виконує рольові функції батька, скеровуючи свою активність на роботу, залучання грошей в сім'ю та частково виховання [2].

Висновки і пропозиції. Значущою проблемою сучасності виступають дистантні сім'ї. У них дитячо-батьківські стосунки мають нестійкий характер, стиль виховання непослідовний, зумовлений неузгодженістю батьківських позицій. Найбільш гострими проблемами підлітків із дистантних сімей є тривала відсутність одного із батьків, брак емоційного спілкування з батьками, що породжує емоційне відчуження дітей від батьків, викликає погіршення самопочуття. Успішність соціалізації підлітків із дистантних родин визначається здатністю сім'ї створити умови для особистісного розвитку дитини.

Література:

1. Блинова О.Є. Особливості дитячо-батьківських стосунків в сім'ях трудових мігрантів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 2(17). С. 30–36.
2. Боярин Л.В. Особливості соціально-психологічної роботи з підлітками з соціально дезадаптованою поведінкою із дистантних сімей та дистантною сім'єю загалом. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2014. № 1(33). С. 86–91.
3. Гриценко В.П., Ефременкова Л.Н., Муращенкова Н.В., Смотров Т.Н. Семьи трудовых эмигрантов: социальное-психологическая адаптация к условиям вынужденной разлуки. Смоленск : СГУ, 2014. 256 с.
4. Двіжона О.В., Тютюнник М.І. Засоби корекції емоційно-почуттєвої сфери дітей і підлітків із дистантних сімей : навчально-методичний посібник. ЧНУ ім. Ю. Федьковича, Чернівці : Рута, 2006. 214 с.
5. Католик Г.А., Підсаднюк А.Л. Діти трудових емігрантів. Особливості особистісної ідентичності

- у підлітково-юнацькому віці. Практична психологія та соціальна робота, 2006. № 12. С. 31–33.
6. Карабанова О.А. *Психология семейных отношений и основы семейного консультирования*. Москва : Гардарики, 2004. 320 с.
 7. Крупник І.Р. Наявність впливу батьківської депривації в сім'ї трудових мігрантів. Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. 11. *Психологія особистості*. 2014. Випуск 11. Ч. 1. С. 450–456.
 8. Лангмейер Й., Матейчик З. Психическая депривация в детском возрасте. Прага : Мед. изд-во Авиценум, 2009. 162 с.
 9. Левченко К.Б., Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів : навчально-методичний посібник. Київ : ФОП «Купріянова», 2007. 240 с.
 10. Пенішкевич Д. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи з дискантними сім'ями. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Ю. Федьковича*, 2005. Вип. 225. Педагогіка та психологія. С. 92–97.
 11. Раєвська Я.М. Феномен дистантної сім'ї та її вплив на особистість підлітка. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка*. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2011, Випуск 13. С. 280–281.
 12. Раєвська Я.М. Особливості емоційної сфери підлітків з дискантних сімей : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи», Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2012. 171 с.
 13. Рюль В.О. Соціалізація дітей трудових мігрантів Закарпаття. Ужгород : Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2013. 222 с.
 14. Тарановская-Якобец У.Я. Особенности социализации детей с дистантным отцовством: на примере моряков и рыбаков дальнего плавания : автореф. дис. ... д. пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования». Москва, 2006. 36 с.
 15. Торохтий В.С. Психология социальной работы с семьей. Москва : Центр социальной педагогики, 1996. 218 с.
 16. Цынцарь А.Л. Психолого-педагогические условия формирования самосознания подростков из дистантных семей : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогическая психология», Москва, 2015. 163 с.

Нестеренко М. А., Коваленко М. В. Проблемы социализации подростков, воспитывающихся в дистантных семьях

В статье рассматриваются психологические особенности социализации подростков из дистантных семей, которые связывают с отцовской (материнской) депривацией. Акцентируется внимание на психологических признаках дистантной семьи и ее типах. Определены основные психологические проблемы подростков из дистантных семей. Указано, что депривирующими факторами развития личности ребёнка являются длительное отсутствие одного (или обоих) из родителей, нарушение содержания полноценного функционирования семьи, непоследовательный стиль родительского воспитания.

Ключевые слова: дистантная семья, депривационные условия, социализация, детско-родительские отношения, личность подростка.

Nesterenko M. O., Kovalenko M. V. Socialization problems of the teenagers brought up in distant families

The article considers psychological aspects of socialization of teenagers from distant families connected with father (mother) deprivation. Attention is paid to psychological qualities of a distant family, its types. The main psychological problems of teenagers from distant families are defined. It is noted that deprivation factors of a child's personality development are a long-term absence of one (or both) of parents, violation of the content of the proper functioning of a family, inconsequent style of parental upbringing.

Key words: distant family, deprivation conditions, socialization, parent-child relationships, teenager's personality.